

удк 330.3(477)

КОНКУРЕНЦІЯ ТА ІННОВАЦІЇ В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ

ТАЛАХ В., начальник відділу Антимонопольного комітету України
ЩЕРБАК А., к. е. н., доцент Одеського державного економічного
університету

Сьогодні інновації (оновлення технологічних процесів, знань, умінь, навичок і способів мотивації працівників, продуктів, засобів їхнього розповсюдження та інформування про них) визнаються одним із вирішальних чинників успішного економічного розвитку. Взаємозв'язок конкуренції та інноваційної діяльності розглядається у працях відомих економістів, зокрема його висвітлювали Й. Шумпеер, Е. Мейсон, Дж. Гелбрейт, Р. Нельсон, С. Вінтер [1–4] та ін.

Розроблення та запровадження господарських інновацій у підприємницькій діяльності – це ризик, адже, через відсутність досвіду реакції ринку на інновацію, суб'єкт господарської діяльності не може бути впевнений, що понесені на неї витрати будуть відшкодовані.

Метою статті є теоретичне обґрунтування економічної сутності зв'язку конкуренції та інновацій, його впливу на соціально-економічний розвиток України.

Запровадження господарських інновацій передбачає наявність відповідної мотивації і можливостей відшкодувати витрати на інновацію, якщо вона не принесла прибутку. При цьому мотивація до інновації буде реальною лише якщо через нездійснення інновацій виникає можливість настання негативних наслідків істотніших (більш істотний ризик), ніж можливі негативні наслідки здійснення інновації, впровадження якої не призвело до відшкодування понесених на неї витрат. Таким ризиком для суб'єкта господарської діяльності є втрата ринкової позиції (суттєве скорочення ринкової частки або залишення ринку). Ризик утрати ринкової позиції через нездійснення інновацій у

суб'єкта господарської діяльності виникає за умов "нормального", самостійного, неускладненого дією зовнішніх чинників функціонування ринку внаслідок дії механізмів економічної конкуренції.

Дія таких механізмів досить багатоаспектна. *По-перше*, розширення ринкової частки на конкурентному полі можливе за умови повернення попиту за рахунок покращання споживчих якостей товарів, зокрема їх оновлення. У свою чергу, поліпшення споживчих якостей товару, що забезпечують збільшення попиту на нього, хоча б одним учасником ринку вимагає від інших робити те саме – покращувати товар, інакше вони втрачатимуть свою ринкову частку.

По-друге, за умов конкуренції на ринку, коли жоден із його учасників не може самостійно встановлювати основні умови реалізації товару, зокрема його ціну, головним шляхом збільшення прибутковості діяльності з виробництва та реалізації такого товару стає зменшення індивідуальних витрат. При цьому найбільш ефективним шляхом є запровадження технологічних та організаційних інновацій. Якщо комусь із учасників ринку завдяки інноваціям вдається зменшити індивідуальні витрати настільки, що він одержує змогу збільшити прибуток шляхом зменшення ціни з метою збільшення обсягів реалізації, інші учасники ринку для збереження ринкової частки також мусять вдаватися до аналогічних інновацій.

Таким чином, до найбільш ефективних мотивів до інноваційної діяльності у сфері господарювання належить економічна конкуренція.

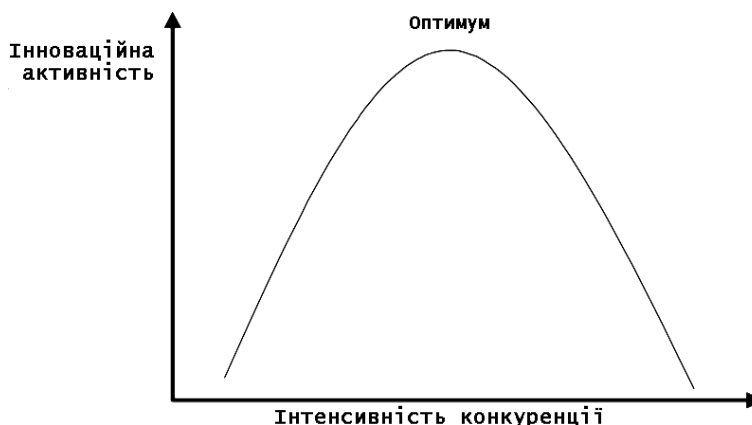
Однак, крім мотивів до інновацій, має існувати можливості відшкодування витрат на інновації, якщо вони не принесли прибутку. Найбільш імовірним (а за відсутності надходжень, що є результатом неринкових механізмів розподілу та перерозподілу суспільного багатства, – практично єдиним) джерелом такого відшкодування може бути монопольна рента. Вона буде тим меншою, чим ближче стан ринку до досконалої конкуренції. У зв'язку з цим Й. Шумпетер вважав, що стан ідеальної конкуренції чи близькі до нього стани ринку несприятливі для науково-технічного прогресу. У своїй роботі "Капіталізм, соціалізм і демократія" він стверджував: "Ми маємо визнати, що велике виробництво або одиниця управління виявилися найбільш потужним рушієм прогресу... У цьому відношенні досконала конкуренція є не лише неможливою, а й найгіршою, і не має права бути моделлю ідеальної ефективності" [1, с. 125]. Упродовж 50–80 років ХХ ст. погляди Й. Шумпетера дістали підтримку в роботах Е. Мейсона, Дж. Гелбрейта, Р. Нельсона, С. Вінтера та представників неошумпетеріанського напрямку (Г. Менш, К. Фрімен, Л. Суте, Д. Кларк) [2–5]. Емпіричні докази тези Й. Шумпетера про позитивний зв'язок ринкової концентрації та інноваційної активності було наведено Й. Горовіцем, Д. Гембергом, Ф. Шерером, Е. Менсфілдом [6–9]. У 1990–2000 рр., за часів домінування неоліберальних поглядів, шумпетеріанська гіпотеза

про співвідношення інновацій та конкуренції зазнала критики з боку С. Ніккелля, Р. Бланделля, П. Героскі, М. Бейлі та Г. Гірсбаха, М. Портера [10–14]. У період світової фінансово-економічної кризи та подолання її наслідків (2008–2010 рр.) знов набувають поширення неошумпетеріанські погляди. Принаймні, всіма визнається положення, згідно з яким дозволяються обмеження економічної конкуренції (і відповідно, вилучення із законодавства про її захист) у сфері проведення НДДКР. У записці Секретаріату ЮНКТАД зазначається, що "у контексті політики розвитку, вилучення (з норм законодавства про захист економічної конкуренції – *В.Т., А.Щ.*) для НДДКР сприяють досягненню мети реструктуризації економіки з переорієнтацією на більш техно- та знаннямісткі галузі" [15, с. 9]. Слід зазначити, що це практично єдина конкретна підстава для вилучень зі сфери застосування законодавчого захисту конкуренції, наведена у зазначеному документі.

У цілому дискусія між "шумпетеріанцями" й "антишумпетеріанцями", як і відмінність політичних та законодавчих підходів до співвідношення ринкової конкуренції та інноваційної діяльності, відображають об'єктивно наявний конфлікт між двома необхідними складовими інноваційної діяльності: *мотивами* та *можливостями* її здійснити. Фактично зазначена суперечка зводиться до питання: який із чинників є важливішим і чи можна їх поєднати.

Відомі *три* практичні моделі поєднання мотивів і можливостей здійснення інноваційної діяльності. Дві з них пов'язані з одночасною дією суб'єктів господарювання на внутрішньому та зовнішньому ринку. Перша передбачає, що на внутрішньому ринку підприємці працюють в умовах конкуренції і мають мотиви до інновацій, на зовнішніх – отримують монопольний прибуток як можливість для їхнього здійснення (Британська імперія ХІХ ст.); друга модель має місце, коли на внутрішньому ринку підприємці отримують монопольний прибуток як можливість для здійснення інновацій з метою отримання переваг на зовнішніх конкурентних ринках (Японія, Південна Корея другої половини ХХ ст.). Третя модель передбачає поєднання елементів монополії та конкуренції на одному і тому ж ринку, вона описується "кривою переверненого U" Ф. Шерера (*рисунок*).

Ф. Шерер на основі емпіричних даних щодо промисловості США продемонстрував, що за відсутності конкуренції інноваційна діяльність також відсутня. За появи конкуренції на концентрованих ринках інноваційна діяльність активізується, але в міру подальшого посилення конкуренції після досягнення оптимуму починає зменшуватися. Пояснюється це труднощами з управлінням великою компанією, коли інновації стають частиною бюрократичного процесу, а зростання ринкової влади спричиняє інерційну поведінку компанії.

Зв'язок між інноваціями та конкуренцією за Ф. Шерером [8, с. 527]

Аналіз ситуації в Україні свідчить, що інноваційна діяльність суб'єктів господарської діяльності вкрай обмежена. Проведені Державним комітетом статистики України опитування підприємств виявили, що власні кошти на фінансування науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт витрачали: у 2001–2004 рр. – 8.0 %, у 2005 р. – 6.7 %, у 2006 р. – 6.9 %, у 2007 р. – 6.8 %, у 2008 р. – 5.4 %. При цьому, навіть у порівняно сприятливому 2006 р. серед підприємств сфери виробництва електроенергії, газу та води цей показник становив 3.9 %, підприємств харчової, тютюнової промисловості – 3.8 %, текстильної та деревообробної промисловості – 3.0 %, видавничої справи та поліграфічної промисловості – 0.4 %. У 2009 р. частка підприємств, які взагалі не здійснюють і не планують здійснювати інноваційну діяльність, порівняно з 2006 р. зросла в 1.8 раза, склавши 31.8 % (проти 17.2 у 2007 р.) [16; 17].

Для виявлення можливих причин недостатньої інноваційної активності вітчизняних підприємств доцільно проаналізувати співвідношення інноваційної активності та відносного розміру підприємств. Хоча такий аналіз прямо не визначає зв'язок між інноваційною активністю та конкуренцією (адже велике підприємство може діяти за умов значної конкуренції, а дрібне – займати монопольне становище на локальному ринку з невеликим обсягом реалізації товарів), тим не менше, дуже велика ймовірність того, що 10, 20, 50, 100, 150 та 200 найбільших промислових підприємств України зазнають значно меншу конкуренцію на товарних ринках, насамперед внутрішніх, ніж підприємства меншого розміру.

Аналіз частки найбільших підприємств України у витратах на інновації та на інформатизацію у 2007–2009 рр., якщо їх розглядати у статистиці, свідчить на користь шумпетеріанського розуміння зв'язку ринкової концентрації та інновацій. Адже у цей час на 200 найбільших за обсягами реалізації продукції промислових підприємств України

припадало від 51.8 до 74.3 % витрат на інновації та від 54 до 58 % витрат на інформатизацію (табл. 1) [17].

Таблиця 1

**Концентрація та інноваційна активність
у промисловості України у 2007–2009 рр., %***

Найбільші підприємства	Частка найбільших підприємств України								
	в обсязі реалізованої продукції			у витратах на інновації			у витратах на інформатизацію		
	2007	2008	2009	2007	2008	2009	2007	2008	2009
10	19.7	19.2	17.7	23.2	24.1	1.7	7.5	4.5	6.2
20	27.8	28.6	26.2	24.3	26.8	3.5	17.3	9.5	12.2
50	40.9	42.9	40.2	35.4	36.6	10.0	26.4	24.4	24.5
100	51.8	54.5	51.6	45.9	53.3	22.9	39.5	45.0	42.8
150	57.6	60.4	57.5	54.4	64.8	34.8	58.1	52.1	50.8
200	61.4	64.3	61.7	58.4	74.3	51.8	61.4	56.6	54.0
Решта	38.6	35.7	38.3	41.6	25.7	48.2	38.6	43.4	46.0

Примітка. * Складено за даними Державного комітету статистики України.

Згідно з даними Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України на 1 липня 2007 р. нараховувалося 114 717 промислових підприємств, на 1 липня 2008 – 117 464, на 1 липня 2009 р. – 118 687, на 0.16–0.17 % найбільших промислових підприємств припадало 51–74 % витрат на інновації та 54–58 % витрат на інформатизацію. Інноваційною діяльністю займається лише незначна частина малих підприємств. Водночас інновації впроваджували у 2009 р. 10.7 % великих та середніх промислових підприємств.

Розрахунок середньої частки одного підприємства у витратах на інновації також свідчить про безумовне лідерство в інноваційній діяльності у 2007–2008 рр. найбільших за розмірами підприємств: у групі 20 найбільших за обсягами реалізації продукції підприємств цей показник відповідно у 7 та 15 разів перевищував показник підприємств, що посіли 151–200 позицію за обсягами реалізації продукції.

При цьому спостерігалася практично пряма залежність між середнім розміром підприємства в обсязі реалізації продукції та в обсязі витрат на інновації. Таке становище свідчить, що вирішальним чинником щодо участі у здійсненні інноваційної діяльності була наявність можливостей у вигляді ресурсів (насамперед фінансових), що могли бути використані для забезпечення такої діяльності та покриття ризиків у разі її неефективності.

Для того ж періоду ступінь участі підприємств різних груп залежно від розміру не співпадав зі ступенем їх зацікавленості в інноваціях. У спрощеному вигляді останній відображає відношення середньої частки підприємства кожної групи у витратах на інновації до середньої частки підприємства кожної групи в обсязі реалізованої

продукції (опосередковано воно відображає відношення витрат на інновації до доходу від реалізації товарів). Чим більше значення показника (тобто, чим більшу частку доходу підприємства тієї або іншої групи витрачають на інновації), тим вище зацікавленість підприємств цієї групи в інноваціях. У 2007–2008 рр. найвищі значення відповідного показника мали підприємства, що посідали 151–200 та 101–150 місця за обсягами реалізації продукції, у той час як 20 найбільших мали перевагу лише стосовно 30 наступних підприємств (табл. 2).

Таблиця 2

Зацікавленість в інноваціях 200 найбільших промислових підприємств України *

Група підприємств	Середня частка (% від загального обсягу по промисловості)						Показник зацікавленості в інноваціях **		
	в обсязі реалізованої продукції			у витратах на інновації					
	2007	2008	2009	2007	2008	2009	2007	2008	2009
20 найбільших	1.39	1.43	1.31	1.22	1.34	0.18	0.88	0.93	0.13
30 наступних	0.43	0.48	0.46	0.37	0.32	0.21	0.86	0.67	0.46
50 наступних	0.22	0.23	0.23	0.21	0.33	0.26	0.95	1.43	1.13
50 наступних	0.11	0.12	0.12	0.17	0.23	0.24	1.55	1.91	2.0
50 наступних	0.08	0.08	0.08	0.08	0.19	0.34	1.0	2.37	4.25

Примітки: * Складено за даними Державного комітету статистики України.

** Розраховано як відношення середньої частки у витратах на інновації до частки в обсязі реалізованої продукції.

Доцільно також відзначити, що відношення частки у витратах на інновації до частки в обсязі реалізованої продукції у решти підприємств становило у 2007 р. 1.07, у 2008 р. – 1.05, тобто, перевищувало показники трьох груп, що належали до 100 найбільших за розмірами підприємств.

Таким чином, ступінь зацікавленості промислових підприємств України в інноваційній діяльності не співпадав зі ступенем можливостей її здійснювати і, вочевидь, обумовлювався іншими чинниками. Оскільки більш високі показники, що характеризують зацікавленість підприємств у інноваціях, мали місце в групах, для яких істотнішим є вплив конкуренції на товарних ринках, до таких чинників безумовно належав конкурентний тиск.

Якщо взаємозв'язок концентрації у промисловості та інновацій у 2007–2008 рр. відзначався однорідністю основних характеристик, то в 2009 р. картина суттєво змінилася. Витрати 200 найбільших промислових підприємств на інновації зменшились у 2.5 раза (з 9.5 у 2008 р. до 3.8 млрд грн у 2009 р.), водночас витрати 10 найбільших – у 23 рази (з 2.8 млрд до 121 млн грн). Внаслідок цього частка 10 та

20 найбільших підприємств у витратах на інновації різко (більше ніж у 10 разів) скоротилася. Відповідно зменшилася середня частка підприємств цих груп у загальному обсязі витрат на інновації. Розподіл показника зацікавленості в інноваціях 200 найбільших підприємств набув практично лінійного вигляду, виявляючи зворотну залежність від розміру підприємств (див. *табл. 2*). Зміни можуть пояснюватися тим, що найбільші вітчизняні підприємства не відчуваючи або незначною мірою відчуваючи конкурентний тиск як мотив до інновацій і в попередні роки не розглядали інноваційну діяльність як життєво необхідний чинник свого функціонування, тому в умовах впливу світової фінансово-економічної кризи відмовилися від інноваційної діяльності як непершочергової. Натомість підприємства меншого розміру, які тією або іншою мірою діють за умов ринкової конкуренції, продовжували інноваційну діяльність. Однак, оскільки їхні можливості для здійснення інновацій є значно меншими, ніж найбільших підприємств, це зумовило скорочення інноваційної активності у вітчизняній промисловості в цілому.

Отже, проведений аналіз свідчить, що незадовільний стан інноваційної активності в Україні обумовлюється не лише недостатніми можливостями для інноваційної діяльності, а й недостатніми мотивами. У зв'язку з цим, управлінські рішення, спрямовані лише на створення додаткових можливостей (зокрема отримання додаткових фінансових ресурсів) для здійснення інновацій, у тому числі за рахунок обмеження конкуренції, надання підприємствам можливостей отримувати монопольну ренту, які послаблюватимуть мотиви до інноваційної діяльності, можуть виявитися невиправданими та неефективними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Шумпетер Й. А.* Капитализм, социализм и демократия / Й. А. Шумпетер : пер. с англ. под ред. В. С. Автономова. — М. : Экономика, 1995.
2. *Mason E. S.* Shumpeter on Monopoly and the Large Firm / E. S. Mason // *Review of Economics and Statistics*. — 1951. № 33. — P. 139–144.
3. *Гэлбрейт Дж. К.* Экономические теории и цели общества / Дж. К. Гэлбрейт : пер. с англ. — М., 1979.
4. *Nelson R.* An Evolutionary Theory of Economic Change / R. Nelson, S. Winter. — Cambridge, Mass., 1982.
5. *Глазьев С.* Длинные волны: научно-технический прогресс и социально-экономическое развитие / С. Глазьев, Г. Микерин. — Новосибирск, 1991.
6. *Horowitz I.* Firm Size and Research Activity / I. Horowitz // *Southern Economic Journal*. — 1962. — № 28. — P. 298–301.
7. *Hamberg D.* Size of firm, Oligopoly, and research; the Evidence / D. Hamberg // *Canadian Journal of Economics and Political Science*. — 1964. — № 30. — P. 62–75.

8. *Sherer F.* Market Structure and the Employment of Scientist and Engineers / F. Sherer // *American Economic review*. — 1967. — № 57. — P. 524–531.
9. *Mansfield E.* Industrial Research and technological Innovation; An Econometric Analysis / E. Mansfield. — New York, 1968.
10. *Nikkell S. J.* Competition and Corporate Performance / S. J. Nikkell // *Journal of Political Economy*. — 1996. — № 104. — P. 724–766.
11. *Blundell R.* Dynamic Count Data Model of Technological Innovations / R. Blundell, R. Griffiths, J.V. Reenen // *Economic Journal*. — 1995. — № 105.
12. *Geroski P. A.* Market Structure, Corporate Performance and Innovative Activity / P. A. Geroski. — Oxford, 1995.
13. *Bailey M. N.* Efficiency in Manufacturing and the need for Global Competition / Bailey M. N., Gersbach H. // *Brookings Papers on Economic Activity*. — 1995. — P. 307–347.
14. *Porter M. E.* The Current Competitiveness Index: Measuring the Economic foundations of Prosperity / M. E. Porter // *The Global Competitiveness Report 2000*. — Geneva, 2000.
15. *Конференция* Организации Объединенных Наций по торговле и развитию. Шестая конференция ООН по рассмотрению всех аспектов Комплекса согласованных на многосторонней основе справедливых принципов и правил для короля за ограничительной деловой практикой. Женева, 8–12 нояб. 2010 г. Роль политики в области конкуренции в содействии экономическому развитию: надлежащая разработка и эффективность законодательства и политики в области конкуренции. TD/RBP/CONF.7.3. — Женева, 2010.
16. *Пугачова М. В.* Тенденції української економіки очима керівників підприємств (аналітичний огляд). Інноваційна діяльність підприємств / М. В. Пугачова // *Статистика України*. — 2008. — № 2 (41). — С. 68–75.
17. *Бюлетень* обстежень ділової активності підприємств України. — 2010. — № 1 (34).